

Itäisten saamelaiskielten helmeä merkitsevien sanojen alkuperäkysymys

I. Johdanto

Jo varhain luonnonhelmet sekä niitä mukailevat lasiset ja posliiniset helmet olivat haluttua kauppatavaraa niiden harvinaisuuden ja kauneuden takia. Helmiä käytettiin esimerkiksi vaatteiden koristeluun sekä koruihin. Helmikaupan kauppareitit olivat usein tuhansia kilometrejä pitkiä, mistä todistavat Alaskasta löytyneet 1400-luvulla Venetsiassa valmistetut lasihelmet (Lunz & Mils 2021) sekä Tanskasta löydetty myöhäispronssikautiset lasihelmet, jotka oli valmistettu Egyptissä ja Mesopotamiassa (Varberg, Gratuze & Kaul 2014). Sen lisäksi että Euroopan pohjoisosiin kaupattiin lasisia helmiä myös Suomessa (esim. Vesterinen 1983) ja sen lähialueilla (esim. Strack 2015) pyydettiin helmiä, joita myytiin etelään.

Ennen kuin raakut eli jokihelmisimpukat uhanalaistuivat, myös Pohjois-Lapissa sijaitti useita hyviä helmijokia, esim. Kaarasjoki, Inarijoki, Näätäenjoki, Uutuanjoki sekä Luttojoki. Erityisesti kolttasaamelaisilta mutta vähemmässä määrin myös inarinsaamelaisilta on säilynyt tietoa helmenpyynnistä. Osa Suonikylän kolttasaamelaisista pyysi helmiä vielä 1900-luvun alussa. Helmenpyynti oli kaikille sitä harjoittaneille saamelaisille vain sivuelinkeino, jota harjoitettiin pääelinkeinojen kuten poronhoidon ja kalastuksen salliessa. Varhaisimmat kirjalliset maininnat Pohjois-Lapin helmenpyynnistä sijoittuvat 1600-luvun alkuun ja koskevat verotusta. Verottajan lisäksi oman osansa Lapin helmisaaliista veivät suomalaiset, venäläiset sekä erityisesti karjalaiset helmenpyytäjät, jotka pyrkivät säännöllisesti saamelaisten alueille hyvien helmisaaliiden toivossa. Tästä huolimatta saamelaisten ja karjalaisten välillä oli ilmeisesti myös jonkintasoista yhteistyötä helmien pyynnissä, mihin viittaa se, että ainakin kolttasaamelaiset oppivat karjalaisilta uutta helmenpyyntitekniologiaa, kuten haavin ja lautan käytön. (T. I. Itkonen 1948: I, 588–589.) Vaikka saamelaisten helmenpyynnistä ei ole säilynyt kirjallisia dokumentteja keskiaikaa varhaisemmalta ajalta, varhaisesta helmenpyynn-

nistä saattaa kuitenkin kieliä turjansaamea lukuun ottamatta kaikissa saamelaiskielissä esiintyvä simpukkaa merkitsevä sana, esim. koltansaamen *skälžž* < **skālčō*, joka on lainattu kantaskandinaavin sanasta **skaljō*-id. (Aikio 2012: 77–79).

Kolttasaamelaiset ovat saamelaisten joukossa tunnettuja helmi-kirjailluista käsitöistensä, kuten vöistä, laukuista sekä pähineistä. Käsitöissä ei kuitenkaan ole käytetty luonnonhelmiä, vaan pyydytetyt helmet joko myytiin kauppiaille tai lahjoitettiin Petsamon luostarille. Tämä on ymmärrettävää, sillä hyvälaatuiset luonnonhelmet ovat erittäin arvokkaita ja helmistä saatuja varoja voitiin käyttää käyttöesineiden sekä ruoka-aineiden, kuten jauhojen ostamiseen. Tiedetään kuitenkin, että joskus huonompilaatuisia helmiä, joilla ei ollut myyntiarvoa, vietiin ulkopuolisille korusepille, jotka istuttivat niitä sormuksiin. Kolttasaamelaiset käyttivät ja käyttävät yhä käsitöissä luonnonhelmien sijaan ostettuja helmiä, jotka valmistettiin ennen lasista tai posliinista ja nykyisin muovista. (T. I. Itkonen 1948: I, 361, 365, 368, 507, 533; Keltikangas 1977: 86–87, 93–94; Storå 1993: 281; Veersalu 2006a: 54–55; Veersalu 2006b: 63–65).

Tässä artikkelissa tarkastelen itäisissä saamelaiskielissä tavattavia 'luonnonhelmeä' sekä 'lasista tai posliinista helmeä' merkitsevien sanojen alkuperää. Pyrin selvittämään sanojen äänteellisten seikkojen avulla, mistä lainalähteestä helmeä merkitseviä sanoja on lainattu itäisiin saamelaiskieliin.

2. Itäisten saamelaiskielten 'luonnonhelmeä' merkitsevän sanan alkuperä

Itäisissä saamelaiskielissä esiintyy ainoastaan yksi sana, joka merkitsee yksinomaan 'helimisimpukan helmeä' eikä yleisesti 'helmeä' tai 'lasista tai posliinista helmeä'. Sanan levikki ulottuu pohjoissaamen itämurteista turjansaameen asti. Se merkitsee kaikkialla muualla 'helimisimpukan helmeä' paitsi turjansaamessa, jossa se merkitsee 'simpukan kuorta'.

Sana esiintyy sekä Leemin (1768: 1165) että Friisin (1887: 619) sanakirjoissa asussa *simsik*. Leemin sanakirjan ytimenä on itäruijalaisiin murteisiin kuuluva Porsanginvuonon tunturimurre, mihin perustuu myös hänen kielioppinsa (Korhonen 1981: 56). Friisin sanakirja edustaa pää-

osin pohjoista norjansaamea eli ruijansaamea, mutta sisältää aineistoa myös ruotsin- ja venäjänsaamesta sekä eteläisestä norjansaamesta. Kun sanan *simsik* kielimuotoa ei ilmoiteta, sen voi olettaa edustavan ruijansaamea. On myös mahdollista, että Friisin sanakirjaan sana on päätynyt Leemiltä, sillä Friis on kerännyt sanakirjaansa aineistoa myös muista sanakirjoista. Nykypohjoissaamen sanakirjoista sana *simssat* esiintyy ainoastaan Sammallahden sanakirjassa (PSS), jonka mukaan sana tavaataan vain ruijansaamen itämurteissa. Sana on nykyisin siinä määrin harvinaistunut, että haastattelemani ruijansaamen itämurteen puhujat eivät tunne kyseistä sanaa¹. Inarinsaamen itämurteissa sana esiintyy muodossa *tsj̄m̄č̄ts̄ðh* (InLpW: 227), josta se on otettu käyttöön myös inarinsaamen yleiskieleen muodossa *cimccâh*. Koltansaamessa sana esiintyy kirjakielen muodon *ciimciĳ* lisäksi myös Paatsjoen (*zj̄nts̄j̄ʔĳ*), Suonikylän (*zj̄mt̄s̄eʔĳ* ja *s̄j̄mt̄s̄eʔĳ*) sekä Nuortijärven murteissa (*s̄ēmt̄s̄eʔĳ*) (KKLS: 540). Kiltinänsaamesta T. I. Itkonen tallensi sanan muodoissa *zēm^at̄s̄éχ*, *žēm^at̄s̄éχ*, jonka lisäksi hän antaa sanakirjassaan myös Genetzin tallentaman muodon *zemčuy* (KKLS: 540). Turjansaamesta sanan on tallentanut ainoastaan Genetz (1891: 878), jonka sanakirjassa sana esiintyy muodossa *cimz̄iøj* 'simpukan kuori'.

Ensimmäisenä yllä mainittujen saamen sanojen alkuperää käsittelee Sjögren (1828: 192), joka esitti, että sekä suomen sana *simpukka* että saamen *simsak* ~ *simsik* olisi lainattu venäjän sanasta *жѐмчуг* 'helmet'. Seuraavana saamen sanojen etymologiaa käsittelee lyhyesti Äimä (1919: 276), joka esitti, että inarinsaamen *tsj̄m̄č̄ts̄ðh* ja turjansaamen *cimz̄iøj* olisi lainattu karjalan sanasta *zemčuga* 'helimisimpukan helmi' mutta pohjoissaamen sana *simsik* suomen sanasta *simsukka* ~ *simpsukka*. Äimä perustelee eri lainälähteitä sananalkuisen konsonantin eroilla. Myös Vilkuna (1980: 144–147) pitää pohjoissaamen sanaa suomesta lainattuna, mutta Storå (1993: 276) huomauttaa, että etymologia on ongelmallinen siitä syystä, että monet helmenpyyntiin ja helmikauppaan liittyvät termit on lainattu venäjältä. T. I. Itkonen (1948: I, 589; 1958: 540) puolestaan esittää, että saamen sanat on lainattu venäjän sanasta *жѐмчуг*, mitä ajatusta kannattavat Erkki Itkonen (InLpW: 227) sekä Suomen kielen etymologi-

¹ On kuitenkin mainittava, että ruijansaamen itämurteiden alueella Nuorgamin länsipuolella Tenojoen pohjoispuolella sijaitsee *Simssatája*-niminen puro, jonka nimi viittaa luultavasti siihen, että purosta on pyydetty helmiä.

nen sanakirja (SKES s.v. simpukka), jossa tosin mainitaan, että sana on voitu lainata saameen osittain karjalan kielen kautta.

Suomessa esiintyy yleiskielisen muodon *simpukka* rinnalla myös murremuoto *simpsukka* ja 1700-luvun asiakirjalähteissä tavataan myös muoto *simsukka* (SKES s.v. simpukka). Sanan äännekehitys on mennyt seuraavasti: *simsukka* > *simpsukka* > *simpukka*, vrt. *limsa* > *limpsa* > *limppari*. Vastaavasti vienankarjalan sanan *simčukka* ~ *simpčukka* 'helmisimpukan helmi, helmisimpukka' ensimmäistä varianttia täytyy pitää toista vanhempana. Koska suomessa ja karjalassa tapahtuneet äännekehitykset ovat suhteellisen nuoria ja saamelaiskielten sanoissa ei esiinny sanansisäistä klusiilia [p], pidän muotoja *simsukka* ja *simčukka* tutkittavan etymologian kannalta varteenotettavimpina. On vielä mainittava, että Kainuun murteessa sana *simsukka* merkitsee yleiskielestä ja muista murteista poiketen 'helmeä' (SKES s.v. simpukka). Kyseinen merkitys on levinnyt Kainuun murteeseen epäilemättä vienankarjalasta, mikä on ymmärrettävää, sillä Kainuun ja Vienankarjalan välillä oli vilkasta liikennettä Suomen itärajan sulkemiseen saakka.

Sekä suomen että karjalan sanat on lainattu venäjän sanan *жемчуг* murremuodosta *жѹмчуг* tai muinaisvenäjän sanasta *жѣмчугъ* '(aidot) helmet'. Sanaa voi hyvin pitää euraasialaisena kulkusanana, sillä venäjään sana on lainattu turkkilaiskielistä, joihin sana päätyi kiinan sanasta 珍珠 [žen-žū] 'aidot helmet'. Turkkilaiskielistä sana on lainattu edelleen moniin muihin kieliin, esim. marin *чинче* 'paljetti, helmi (kuvainnollisesti)' sekä unkarin *gyöngy* 'helmi' (KKS s.v. sim(p)tšukka; MNyTESz: I, 1134–1135; Plöger 1973: 182–183; SKES s.v. simpukka; SSA s.v. simpukka; Vasmer: I, 418).

Turjansaamen sana *cimzŕej* 'simpukan kuori' vaikuttaa merkityksensä puolesta olevan lainaa itämerensuomalaisista kielistä, sillä venäjän sanalla ei tavata merkitystä 'simpukka'. Muiden saamelaiskielten sanojen lainalähteeksi sopivat merkityksensä puolesta sekä venäjän *жемчуг* 'helmi', vienankarjalan *simčukka* 'helmi, helmisimpukka' että Kainuun murteen *simsukka* 'helmi'. Viimeisen suhteen ongelmana on kuitenkin se, että ei ole tietoa siitä, että Kainuun murteen puhujia olisi liikkunut Pohjois-Lapissa esimerkiksi helmenpyynnissä tai verottamassa saamelaisia. Sitä vastoin on paljon tietoa siitä, että karjalaisia liikkui alueella ja heillä

oli tiiviit suhtee saamelaisten kanssa (T. I. Itkonen 1942; Korhonen 1977).

Pohjoissaamessa sekä koltansaamen murteissa sanan alussa esiintyy soinniton sibilantti [s]. Kyseinen sibilantti ei viittaa lainautumiseen venäjän sanasta *жéмчуг*, sillä venäjän sananalkuinen soinnillinen palato-alveolaarinen sibilantti [ž] on substituoitu koltansaameen soinnillisella postalveolaarisella sibilantilla [ʒ], kuten koltansaamen sanoissa *žaar* 'kuume, löyly' (KKLS: 565) < ven. *жар* id., *žeevai* 'eläin' (KKLS: 565) < ven. *живо́й* 'elävä' sekä *žáálab* 'kouru' (KKLS: 565) < ven. *жéлоб* id., ja pohjoissaameen olettaisi soinnitonta sibilanttia [š]. Varteenotettavammiksi lainalähteiksi sopivat itämerensuomalaisten kielten sanat *simsukka* sekä *simčukka*. Venäjässä esiintyy myös murremuoto *зéмчуг* (Vasmer: I, 418), jota tosin ei tavata Kuolan niemimaalla puhuttujen venäjän murteiden sanakirjoissa, mutta sen esiintymisestä kyseisissä murteissa kielii sekä kiltinänsaamen sanojen *žem^dtšéχ* ja *zemčuy* sananalkuinen soinnillinen sibilantti että koltansaamen murteiden muodot, joissa esiintyy sananalkuinen soinnillinen sibilantti [z]. Erkki Itkonen haastatteli jatkosodan aikana kiltinänsaamelaista sotavankia, jolta hän tallensi muodon *žem^dtšéχ*. Tämän muodon sananalkuiseen soinnilliseen sibilanttiin on vaikuttanut venäjän yleiskielen sana *жéмчуг*, mikä on ymmärrettävää, sillä sotaväessä palvelnut sotilas epäilemättä osasi Kuolan niemimaalla puhutun venäjän pohjoismurteen lisäksi myös venäjän yleiskieltä. Äimä (1919: 276) piti inarinsaamen ja turjansaamen sanojen alussa esiintyvää affrikaattaa [c] merkkinä lainautumisesta karjalan sanasta *zemčuga* 'helmi'. Hänen esittämänsä etymologia kompastuu kuitenkin siihen, että kyseisen muodon levikki rajoittuu eteläkarjalaan ja livviin (KKS s.v. *semšuka*) eikä sitä tavata vienankarjalassa, jonka puhujilla oli kontakteja saamelaisten kanssa. Sanojen *cimccâh*, *ciimciĭ* sekä *ciŋziŋj* sananalkuisen affrikaatan voi selittää sanansisäisen affrikaatan aiheuttamalla etäassimi-laatiolla. Tähän viittaa myös se, että koltansaameen kirjakielessä tavattava sananalkuinen affrikaatta on kehittynyt sibilantista vasta 1900-luvun ensimmäisten vuosikymmenten jälkeen mahdollisesti osin inarinsaamen vaikutuksesta.

Kiltinänsaamea lukuun ottamatta sanan ensitavun vokaali viittaa lainalähteen ensitavun [i]:hin. Ensitavun vokaali [i] on toisen tavun [i]:n edellä säilynyt tutkitulla kielialueella suppeana muualla paitsi

Nuortijärvellä, jossa siitä on kehittynyt lievästi suppea [é], ja kiltinänsaamassa, jossa se on hieman sentraalistunut [i] (E. Itkonen 1939: 41). Jos siis myös kiltinänsaamen sana olisi lainattu muodosta, jossa ensitavussa esiintyi [i], olettaisi myös kiltinänsaameen [i]:tä, kuten sanoissa *kīrpēšttš* 'tiili' (KKLS: 858) < ven. *купнуч* id., *tššk* 'hohtimet' (KKLS: 598) < ven. *мускú* 'ruuvipenkki' sekä *vīlka* 'haarukka' (KKLS: 753) < ven. *вúлка* id.. Vaikka Kaliman (1952: 39, 159) mukaan suomen sanan *simpukka* ensitavun [i] kuvastaa venäjän pohjoismurteiden muotoa *жимчýг*², tällaista muotoa ei esiinny sanakirjojen mukaan ainakaan Kuolan niemimaalla, Karjalassa eikä Arkangelin alueella puhutuissa venäjän murteissa, vaan kaikissa näissä murteissa sanan ensitavussa esiintyy [e]. Todennäköisimmäksi vaihtoehdoksi siis jää myös ensitavun vokaalin osalta se, että kiltinänsaamea lukuun ottamatta sana on lainattu itämerensuomalaisista kielistä. Kiltinänsaamen sanan ensitavun monoftongi [e] viittaa suhteellisen tuoreeseen lainautumiseen venäjän muodosta, jossa esiintyy ensitavussa [e], vrt. *vēriχ* 'vihta, vasta' < ven. *вѣнук* id. (KKLS: 732).

Vaikka Kuolan niemimaalla puhutuissa venäjän murteissa affrikaatasta /ч/ on useimmissa tapauksissa kehittynyt liudentunut affrikaatta [tš] (Merkurjev 1962: 15–19), näin ei ole käynyt sanassa *жѣмчуг*, jossa affrikaatta ääntyy sanakirjojen mukaan aina [tšš]. Venäjän alveopalataalinen affrikaatta on säilynyt saamelaiskieliin lainatessa alveopalataalisena affrikaattana [tšš], kuten koltansaamen sanassa *kiirpâč* 'tiili' sekä kiltinänsaamen *kīrpēšttš* id. (KKLS: 858) < ven. *купнуч* id. Kiltinänsaamen sanan *zēm^atšéχ* affrikaatta viittaa siis lainaan venäjämästä. Inarinsaamassa, koltansaamassa ja ilmeisesti myös turjansaamassa esiintyvä alveolaarinen affrikaatta [ts] voidaan selittää lainautumisella affrikaatan sisältävästä karjalan sanasta. Karjalan affrikaatta [tš] on substituoitu saamelaiskieliin affrikaatalla [ts], esim. karj. *tylččä* 'tylsä' > koltansaamen *tā'lc* id., inarinsaamen *tulcce* id. (SSA s.v. tylsä), ilmeisesti siitä syystä, että karjalan ainoa affrikaatta ei ole tunnistettu samaksi affrikaataksi kuin saamelaiskielten [tšš]. Pohjoissaamen sanan sanansisäinen sibilantti [s] näyttäisi viittaavan lainautumiseen karjalan sijaan suomen sanasta *simsukka*. Ongelmana on kuitenkin jälleen se, että sana esiintyy

² Huom. Toisin kuin muut lähteet, Kalima merkitsee painon toiselle tavulle myös yleisvenäjän muotoon *жемчуг*.

merkityksessä 'helmi' vain Kainuussa, eikä ole tiedossa, että Kainuun murteen puhujilla olisi kontakteja Tenon alueelle. Todennäköisempi selitys onkin se, että sana olisi lainattu pohjoissaameen inarinsaamesta tai koltansaamesta. Tällöin täytyisi olettaa, että pohjoissaameen konsonanttiyhtymä **mc* olisi adaptoitu konsonanttiyhtymällä *ms*, mikä on täysin mahdollista, sillä pohjoissaamessa ei ole sanoja, joissa esiintyy sanansisäinen konsonanttiyhtymä *mc*.

Kiltinänsaamen muodossa *zemčuy* esiintyy toisessa tavussa venäjän sanan *жѐмчуг* tavoin vokaali [u] sekä sananloppuinen velaarispirantti [ɣ], joka on kehittynyt spirantistumisen kautta venäjämästä lainatusta soinnillisesta klusiilista [g]. Sananloppuinen velaarispirantti esiintyi 1800-luvun lopulla myös sanoissa *puimmey* 'paperi' (Genetz 1891: 1669) < ven. *бумага* id. sekä *sāhpey* 'saapas' (Genetz 1891: 1049) < ven. *canóз* id., joista se edelleen heikentyi ja katosi 1900-luvun alkuun tultaessa, jolloin syntyivät muodot *peṁmɛ* 'paperi' (KKLS: 392) sekä *sāḍpe* 'saapas' (KKLS: 473). Edellisistä sanoista poiketen sanan *zemčuy* velaarispirantti ei kadonnut, sillä sana mukautettiin toiseen taivutustyyppiin, johon kuuluu esimerkiksi kiltinänsaamen *sáveχ* 'suksi' (KKLS: 479). Myös inarinsaamen sekä koltansaamen sanojen jälkitavut viittaavat äänteellisen substituution sijaan siihen, että sanat on mukautettu morfologisesti kielessä entuudestaan esiintyviin taivutustyypeihin, vrt. inarinsaamen *paaccâh* 'käpy' sekä koltansaamen *paacciĥ* id.

Pohjoissaamesta 1700- ja 1800-luvulla tallennetussa muodossa *simsik* toisen tavun kielenaines *-ik* ei ole tavallinen pohjoissaamen johdinaines eikä vokaalinsa osalta suomen jälkitavun [u] tavallinen äänteellinen substituutio, vrt. saaP *hádja* 'haju' < sm. *haju* (Aikio 2007: 48). Todennäköisin selitys toisen tavun vokaalille on se, että sana on lainaa koltansaamesta. Jossain vaiheessa 1800-luvun puolivälin jälkeen sanan toinen tavu uudelleenanalysoitiin pohjoissaamen johtimeksi, jolloin toisen tavun vokaali vaihtui ja sana kehittyi muotoon *simssat*³. Sanan kehitykseen on saattanut vaikuttaa myös inarinsaamen sana, sillä inarinsaaemaisilla ja pohjoissaamen itämurteen murteen puhujilla on ollut paljon kontakteja keskenään.

³ Pohjoissaamessa sananloppuisesta klusiilista *k* kehittyi klusiili *t* verrattain hiljattain (Korhonen 1981: 198).

Turjansaamen sana *cimzǰej* vaikuttaa deminutiivijohdokselta, mikä viittaa siihen, että karjalan sana *simčukka* tulkittiin deminutiivijohdokseksi, vrt. karj. *neičyt* 'tyttö' → *neičykkä* 'tyttönen', jolloin sana lainattiin deminutiivimuotoisena turjansaameen, vrt. saaT *nī^{dt}* 'tyttö' → *nī^dǰǰi* 'tyttönen' (KKLS: 281). Tätä voi kutsua morfologiseksi substituutioksi, josta löytyy paljon esimerkkejä suomen sanastosta (Kim 2019: 36–37, ja siinä mainitut lähteet).⁴

3. Itäisten saamelaiskielten 'posliinista, lasista tai muovista helmeä' merkitsevien sanojen alkuperä

Itäisissä saamelaiskielissä esiintyy neljä lasista, posliinista tai muovista helmeä merkitsevää sanaa. Näistä laajimmalle levinnyt on koltansaamesa yksiköllisenä 'suurta helmeä, esim. helminauhassa' ja monikollisena 'helminauhaa' merkitsevä sana *pee'rel*, jota vastaa pohjoissaamessa *bearal* 'helmi' (Qvigstad 1893: 122). Qvigstadin mukaan sana tavataan myös luulajansaamessa asussa *pæral*, mutta sitä ei esiinny luulajansaamen sanakirjoissa. Kolttsaamelaiset käyttävät toisinaan käsitöissään näitä suuria helmiä, minkä lisäksi jotkut kolttanaiset käyttivät toisinaan myös helminauhoja (T. I. Itkonen 1948: I, 371).

Koltansaamen sana *pee'rel* on suhteellisen tuore laina norjan sanasta norjan *perle* 'helmi' (KKLS: 357), mihin viittaa sekä ensitavun mo-noftongi-*e*, joka on syntynyt koltansaameen suhteellisen myöhään, että sanan astevaihtelemattomuus, joka on koltansaamessa tuoreiden lainojen

⁴ Itäisistä saamelaiskielistä voidaan esittää myös muita sanoja, joissa on käytetty morfologista substituutiota. Paatsjoen murteessa esiintyy sana *šāmšǰar* 'vaimonlakki', joka on lainattu venäjän samanmerkitysisestä sanasta *шаму́ра* (KKLS: 544). Sana on kehittynyt äänteellisesti oletuksenmukaisesti toisin kuin kirjakielessä sekä Suonikylän murteessa esiintyvä sana *šaamsiik* id. sekä kiltinäsaamen *šāmšē^(ʎ)* id. (KKLS: 544), joiden toinen tavu viittaa morfologiseen substituutioon. Koltansaamessa esiintyy historiallinen johdin *-iik*, joka on tavallinen omaperäisen vaatesanaston, esim. *nue'rjiik* 'hylkeennahkakenkä' ← *nue'rjj* 'hylje', lisäksi myös lainasanoissa, esim. *faardiik* 'esiliina' (KKLS: 32) < ven. *фáпмык* id. Kiltinäsaamen sana *šāmšē^(ʎ)* on mukautettu historialliseen yksinäis-k:lliseen johdostyyppiin, jonka soinnillinen spirantti katosi säännönmukaisesti (ks. yllä) (vrt. **pēnek* > *pienney* (Genetz 1891: 1573) > *pienne^ʎ* 'koira'). Geminaatta-k:hon palautuva johdin puoletaan kehittyi vahvaksi soinnittomaksi velaarispirantiksi, esim. **sepēkkē* > *sáveḡ* 'suksi' (KKLS: 479).

tunnusmerkki. Pohjoissaamen sana *bearal* vaikuttaa vanhemmalta lainalta, mihin viittaa ensitavun diftongin. Norjaan sana *perle* lainattiin keskialasaksan sanasta *perle* id., joka on edelleen luultavasti romaanisten kielten kautta lainaa keskiajan latinasta *perla* ~ *perula* id. Latinan sanaa pidetään sanan *perna* 'eräs simpukkalaji' deminutiivimuotona. (NAOB s.v. *perle*.)

Suurten helmien sijaan kolttsaamelaiset käyttivät useammin käsitöissään pieniä lasista, posliinista tai muovista valmistettuja helmiä *pe'sser* (Näätämön murteessa *pizzer*, Paatsjoen murteessa *piššer* ja Nuortijärven murteessa *péššer*), jonka säännöllinen vastine on kiltinäsaamen *piššer* (KKLS: 380, 932). Myös tämä sana on etelästä pohjoiseen levinnyt kulkusana, jolle T. I. Itkonen esittää lainalähteeksi venäjän sanaa *бúcep* 'lasihelmet'. Venäjään sana lainattiin muinaiskirkkoslaavin sanasta *бусьрѣ* id., joka on lainaa turkkilaiskielten kautta arabian sanasta *بُسْرَة* [*busra*] 'lasihelmi' (Vasmer: I, 88), joka merkitsee nykyarabiassa 'raakaa taatelia'. Pidän kuitenkin todennäköisenä, että kyseinen sana olisi lainattu saameen venäjän sijaan karjalan sanasta **piisseri*, vaikka tällaista muotoa ei ole attestoitu vienankarjalasta. Tällaisen muodon esiintymiseen karjalassa viittaa se, että karjalasta on tallennettu sekä muodot *piissuri* 'pieni lasihelmi, koristehelmi' (KKS s.v. *piissuri*) että *piisseli* 'lasihelmi' (KKS s.v. *piisseli*), joista molemmat on lainattu venäjän sanasta *бúcep*. Lainaamista karjalasta voidaan perustella sekä äänne- että muotoopillisilla seikoilla. Ensinnäkin sanan alussa esiintyy koltan- ja kiltinäsaamassa soinniton klusiili, vaikka tavallisesti venäjän sananalkuinen soinniton klusiili on substituoitu sekä koltansaameen että kiltinäsaameen soinnillisella klusiililla, esim. saaKo *bie'zmen* ~ saaKi *bēzmeŋ* 'puntari' (KKLS: 24) < ven. *бeзмeн* id. sekä saaKo *bo'htter* 'sankari, soturi, jättiläinen' ~ saaKi *boχ^atər* 'sankari, väkimies' (KKLS: 24, 814) < ven. *бoгaтѣрѣ* 'sankari, jättiläinen'. Karjalaislainaan viittaa myös se, että saamelaiskielissä sana esiintyy yksikkömuotoisena karjalan tavoin toisin kuin venäjässä, jossa sana on lähtökohtaisesti monikkomuotoinen. Venäjän monikkomuotoiset sanat on lainattu saamelaiskieliin monikkumuotoisina, esim. koltansaamen *saan* 'reki' (KKLS: 472) < ven. *сáну* id., *suutk* 'vuorokausi' (KKLS: 537) < ven. *сѣткѣ* id. sekä *vee'ss* 'vaaka' (KKLS: 757) < ven. *вeсѣ* id. Sekä koltansaamassa että kiltinäsaamassa kyseinen hel-

meä merkitsevä sana on verrattain tuore karjalaislaina, johon viittaa sanan astevaihtelemattomuus.

Kiltinänsaamassa esiintyy myös *tsuəḥk^E* 'helmi, pl. helminauha' (KKLS: 639, 954), jolle ei ole esitetty lainalähdettä. Esitän, että sana on lainattu karjalan kielen sanasta *čotka* ~ *čotkat* 'rukousnauha' (KKS s.v. *tšotkat*), joka on tavallisesti monikollinen sana. Karjalaislainaan viittaa affrikaatan substituoinen (ks. yllä) lisäksi myös ensitavun monoftongin [o] substituointiin diftongilla sekä sanan e-vartalaisuus. Kyseessä on niin sanottu etymologinen nativisaatio (ks. Aikio 2007), jonka mallina ovat toimineet esimerkiksi yhteisestä kantakielestä periytyvät sanat *kuəpṭ^E* 'kota' (KKLS: 137) ~ karj. *kota* id. sekä *ṭśuəḥk^E* 'sotka' (KKLS: 669) ~ karj. *šotka* id.. Mikäli kiltinänsaamen sana *tsuəḥk^E* olisi lainattu venäjän sanasta *чѣмка* 'rukousnauha', josta myös karjalan sana *čotka* ~ *čotkat* on lainattu, ensitavuun olettaisi monoftongia, vrt. *лōmm* 'rautakanki' (KKLS: 888) < ven. *лом* id. sekä *škōla* 'koulu' (KKLS: 556) < ven. *школа* id.. Venäjän sana palautuu lukemista ja laskemista merkitsevään verbiin *честь* < *čьstь (Vasmer: III, 331, 349). Tähän venäjän verbiin palautuu myös venäjän sana *чѣмы* 'helmitaulu', josta on lainattu koltansaamen sana *čoott* id. (KKLS: 679), joka on lainalähteensä tavoin monikollinen sana.

Inarinsaamassa esiintyy 'lasista tai posliinista helmeä' merkitsevä yhdyssana *kässekeḍgi* (InLpW: 1334), jonka perusosa merkitsee 'kiveä'. Erkki Itkonen on yhdistänyt sanan määriteosan 'juoksutusmahaa' merkitsevään sanaan *kässee*, jonka vastine on pohjoissaamen *gássi* 'ternimaito, juoksute'. Nämä sanat ovat lainaa kantaskandinaavin sanasta **kāsja*- > no murt. *kjæse* 'juustonjuoksutin' (Koivulehto 1999: 14). Inarinsaamassa esiintyy myös kantasaamen sanasta **kässē* periytyvä sana *kässi* 'pihka, vaha, vaikko', joka esiintyy Erkki Itkosen mukaan myös yhdyssanassa *kässimielkki* 'ternimaito' (InLpW: 1335), jonka perusosa merkitsee 'maitoa'. Esitän, että sekä sanoissa *kässekeḍgi* ja *kässimielkki* sanat *kässee* ja *kässi* ovat menneet sekaisin äänteellisen läheisyyden takia. On vaikea perustella semanttisesti, mitä tekemistä juoksutusmahalla ja helmellä on keskenään, sen sijaan on paljon helpompi nähdä yhtäläisyys kuusen runkoa pitkin valuvan pihkahelmen ja vaalean lasisen tai posliinisen helmen välillä, tehdäänhän meripihkastakin helmiä.

T. I. Itkonen (KKLS: 96) kiinnittää huomiota inarinsaamen sanan *kässekeḍgi* turjansaamen sanan *kāžī-gieḗḥke* 'helmi, lasihelmi' samankal-

taisuuteen. Myös tämän turjansaamen yhdyssanan perusosa merkitsee 'kiveä', mutta määriteosan merkitys ei ole tiedossa. Sitä ei voi yhdistää äänteellisiin perustein inarinsaamen 'pihkaa' merkitsevään sanaan, jonka vastine turjansaamessa on *kāṣṣe* id. (KKLS: 95) erityisesti, kun turjansaamen sana vaikuttaa vakiintuneen asuun, jossa esiintyy soinnillinen suhusibilantti, joka esiintyy myös Genetzin (1891: 193) tallentamassa sanassa *kāži-kietke* id.

4. Yhteenveto

Menneinä vuosisatoina ja vuosituhansina luonnonhelmet sekä niitä mukailevat lasiset tai posliiniset helmet olivat haluttuja ylellisyysesineitä, joita käytettiin niin koruissa kuin vaatteidenkin koristeina. Helmikaupan kauppaketjut olivat usein hyvin pitkiä ja monikielisiä. Samalla, kun helmiä kuljetettiin jopa mantereen toiselle puolelle, myös niitä merkitsevät sanat levisivät kaukaisista prestiisikielistä useiden välittäjäkielten kautta jopa pohjoisessa Skandinaviassa ja Kuolan niemimaalla puhuttuihin itäisiin saamelaiskieliin.

Tässä artikkelissa käsittelin itäisten saamelaiskielten 'luonnonhelmeä' ja 'lasista, posliinista tai muovista helmeä' merkitsevien sanojen alkuperää. Tutkimuksessa kävi ilmi, että sanat olivat lähteneet liikkeelle kiinasta, arabista, latinasta sekä venäjältä ja varsinaisina lainanantajakielinä saamelaiskieliin toimivat karjala, venäjä sekä norja.

Kokoan vielä artikkelissa käsitellyt sanat sekä niiden esitetyt lainalähteet taulukkoon 1.

saaP	saal	saaKo	saaKld	saaT
<i>simsik</i> kirjak. <i>simssat</i>	<i>tsj̄m̄, t̄s̄d̄h</i> kirjak. <i>cimccâh</i>	Pa <i>z̄j̄nts̄j̄^oķ</i> S <i>z̄j̄mts̄é^oķ</i> ~ <i>s̄j̄mts̄é^oķ</i> N <i>s̄ēmts̄é^oķ</i> kirjak. <i>ciimciķ</i>	<i>zemčuy</i> ~ <i>z̄em^at̄š̄éχ</i> <i>ž̄em^at̄š̄éχ</i>	<i>cimziøj</i>
< Tod. näk. saaKo <i>z̄j̄nts̄j̄^oķ</i>	< karj. <i>simčukka</i>	< karj. <i>simčukka</i>	< ven. <i>зёмчуг</i> ~ <i>жёмчуг</i>	< karj. <i>simčukka</i>
		<i>pe'sser</i> Nä <i>pizzer</i> Pa <i>piššer̄,</i> N <i>péššer̄</i> Tod.näk. < karj. * <i>piisseri</i>	<i>piššer̄</i> Tod.näk. < karj. * <i>piisseri</i>	
<i>bearal</i> < no <i>perle</i>		<i>pee'rel</i> < no <i>perle</i>		
			<i>tsuačķ^E</i> < karj. <i>čotka(t)</i>	
	<i>kässeekedgi</i> < <i>käsi</i> 'pihka' + <i>kedgi</i> 'kivi'			
				<i>kãži-</i> <i>giep̄^gķe</i>

Taulukko 1: Itäisten saamelaisten 'helmeä' merkitsevät sanat ja niiden alkuperä

Ensimmäisenä mainittu ja samalla laajalevikkisin tässä artikkelissa käsitellyistä sanaryypäistä on etymologisesti monitahoisin. Ensinnäkin kaikki muut sanat osoittautuivat karjalaislainoiksi paitsi kiltinäsaamen sana, joka on venäläislaina. Toisaalta venäjän pohjoismurteiden vaikutuksesta Paatsjoen ja Suonikylän murteiden sanoihin on syntynyt soinnillinen sibilantti ja kiltinäsaameen venäjän yleiskielen vaikutuksesta soinnillinen suhusibilantti. Karjalasta lainattujen sanojen täytyy olla suhteellisen var-

haisia lainoja, mihin viittaa se, että karjalan sanaan ei ole kehittynyt konsonanttiyhtymää *mpč* (*simpčukka*).

Esitin, että koltansaamen *pe'sser* ~ kiltinänsaamen *p̄ŕŕŕeŕ* sekä koltansaamen *pee'rel* kuuluvat suhteellisen tuoreiden lainojen joukkoon, mihin viittaa sanojen astevaihtelemattomuus sekä jälkimmäisen sanan ensitavun monoftongi-*e*, joka kehittyi koltansaameen melko myöhään. Pidän pohjoissaamen sanaa *bearal* edellistä vanhempana juuri ensitavun diftongin takia. Astevaihtelemattomuutta ja ensitavun monoftongia *e* voidaan laajemminkin pitää tuoreiden lainojen tunnusmerkkeinä.

Artikkelissa esitin myös, että saamelaiskielten suorat venäläislainat voidaan erottaa karjalan kautta lainatuista sanoista lainalähteen ensitavun monoftongin *o* perusteella. Suorissa venäläislainoissa ensitavun monoftongi on substituoitu monoftongilla [o], esim. saaKi *лõmm* 'rautakanki' (KKLS: 888) < ven. *лом* id., kun taas karjalaislainoissa monoftongi on substituoitu diftongilla, esim. saaKi *tsuäŕk^E* 'helmi, pl. helminauha' < *čotka* ~ *čotkat* 'rukousnauha' < ven. *чѣмка* 'rukousnauha'.

Ainoa yhdyssana ja samalla ainoa omaperäinen artikkelissa käsitelty sana on inarinsaamen *kässeekedgi*, joka koostuu 'kiveä' merkitsevästä perusosasta ja määriteosasta. Esitin, että määriteosan *kässee* 'juoksumaha' olisi mennyt sekaisin alkuperäisen määriteosan *kässi* 'pihka, vaha vaikku' kanssa. Tätä perustelen sanojen merkitysten lisäksi sillä, että inarinsaamessa esiintyy myös *kässimielkki* 'ternimaito' "pihkamaito", jossa määriteosa on ilmiselvästi vaihtunut. On epäselvää, mikä on turjansaamen sanan *kãži-gieŕ^gkε* suhde inarinsaamen 'helmeä' merkitsevään sanaan.

Artikkelissa kävi myös ilmi, että saamelaiskielten itämerensuomalaisissa lainasanoissa on käytetty myös morfologista substituutiota, esim. turjansaamen sanassa *čimzļej* esiintyy deminutiivisuffiksi, joka selittyy sillä, että karjalan sana *simčukka* on tulkittu sisältävän deminutiivisuffiksin. Tämä lainaamistapa voi selittää laajemminkin saamelaiskielten itämerensuomalaisten lainasanojen epäoletuksenmukaisia asuja.

Kielistä käytetyt lyhenteet

karj.	karjala	saaP	pohjoissaame
no	norja	saaT	turjansaame
saal	inarinsaame	sm.	suomi
saaKi	kiltinäsaame	ven.	venäjä
saaKo	koltansaame		
	Nä		Näätämö
	Pa		Paatsjoki
	S		Suonikylä
	N		Nuortijärvi

Lähteet

- Aikio, Ante. 2007. Etymological Nativization of Loanwords: A Case Study of Saami and Finnish. Teoksessa Ida Toivonen & Diane Nelson (toim.), *Saami linguistics*, 17–52. Amsterdam: John Benjamins.
- Aikio. 2012. = Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Ante Aikio). An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. Teoksessa Riho Grünthal, Petri Kallio (toim.), *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, 64–117. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Friis, J. A. 1887. *Ordbog over det lappiske sprog med latinsk og norsk forklaring samt en oversigt over sprogets grammatik = Lexicon Lapponicum cum interpretatione latina et norvegica adiuncta brevi grammaticae Lapponicae adumbratione*. Christiania: i kommission hos Jacob Dybwad.
- Genetz, Arvid. 1891. *Kuollan Lapin murteiden sanakirja ynnä kielenäytteitä*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 50. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- InLpW = Erkki Itkonen, Raija Bartens & Lea Laitinen (toim.). 1986–1991. *Inarilappisches Wörterbuch*. Lexica societatis Fenno-ugricae 20. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Itkonen, Erkki. 1939. *Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus: mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skoltlappischen*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 79. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Itkonen, T. I. 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 I–II*. Porvoo: WSOY.
- Itkonen, T. I. 1942. Karjalaiset ja Kuolan-Lappi. *Kalevalaseuran vuosikirja* 22. 40–55.
- Kalima, Jalo. 1952. *Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisista lainasanoista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 243. Helsinki: SKS.

- Keltikangas, Valter. 1977. *Seitsemän tuntia erämaata*. Helsinki: WSOY.
- Kim, Jeongdo. 2019. *Hulisemisesta hulinaksi: Onomatopoeettisuuden haalistuminen suomen fonesteemisten substantiivien valossa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- KKLS = T. I. Itkonen. *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja* I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 15. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KKS 1968–2005 = Pertti Virtaranta & Raija Koponen (toim.). *Karjalan kielen sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 16. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Koivulehto, Jorma. 1999. Das Verhältnis des Ostseefinnischen und des Lappischen im Lichte der alten Lehnwörter Die Substitution des fremden Wortausgangs *-CVz im Lappischen. Teoksessa Lehtimäki, Pekka (toim.), *Sprachen in Finnland und Estland*, 7–22. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Korhonen, Mikko. 1977. Karjalaisten ja saamelaisten yhteydet kielentutkimuksen valossa. *Karjalan synty. Symposio 30.6.–2.7.1976 Joensuu. Alustukset*. Monistesarja A. N:o 24. 75–82.
- Leem, Knud. 1768. *Lexicon lapponicum bipartitum, Lapponico – Danico – Latinum & Danico – Latino – Lapponicum, cum Indice latino*. Nidrosiæ.
- Lunz, Michael L. & Mils, Robin O. 2021. A Precolumbian Presence of Venetian Glass Trade Beads in Arctic Alaska. *American Antiquity* 86 (2). 395–412.
- Merkurjev. 1962. = И.С. Меркурьев. *Мурманский говор. (Консонантизм)*. Мурманск: Министерство просвещения РСФСР. Мурманский государственный педагогический институт.
- MNyTESz = Loránd Benkő (toim.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Budapest: Akadémiai kiadó.
- NAOB = *Det norske adakemisk ordbok*. naob.no/ordbok/.
- Plöger, Angela. 1973. *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 8. Wiesbaden: Harrassowitz.
- PSS = Pekka Sammallahti. *Pohjoissaame–Suomi-sanakirja*. satni.org/sammallahtismefin/.
- Qvigstad, J. K. 1893. *Nordische Lehnwörter im Lappischen* (Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling for 1893 No 1). Christiania.
- Sjögren, Anders Johan. 1828. *Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark*.
- SKES = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki & Reino Peltola (toim.). 1955–1979. *Suomen kielen etymologinen sanakirja* I–VII. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- SSA = Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen (toim.). 1992–2000. *Suomen sanojen alkuperä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 / Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: SKS / Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Storå, Nils. 1993. *Resurser, strategier, miljöer: etnologiska uppsatser. Festskrift till Nils Storå 29.5.1993*. Åbo: Åbo akademi.
- Strack, Elisabeth. 2015. European Freshwater Pearls: Part 1—Russia. *The Journal of Gemmology* 34 (7). 580–592.
- Varberg, Jeanette, Bernard Gratuse & Flemming Klaul. 2014. Between Egypt, Mesopotamia and Scandinavia: Late Bronze Age glass beads found in Denmark. *Journal of Archaeological Science* 54. 168–181.
- Vasmer, Max. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I 1953, II 1955, III 1958. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Veersalu, Aune. 2006a. Helmestyksen historiaa – monenlaisia pyytäjiä. *Pohjoisten virtujen raakat. Interreg-kartoitushanke Itä-Inarissa, Norjassa ja Venäjällä*. Metsähallitus.
- Veersalu, Aune. 2006b. Paikallisten kertomaa helmestysperinteestä. *Pohjoisten virtujen raakat. Interreg-kartoitushanke Itä-Inarissa, Norjassa ja Venäjällä*. Metsähallitus.
- Vesterinen, Ilmari. 1983. Suomen helmivesillä. *Res referunt repertae. Niilo Valonen 1913–1983* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 183) 381–398. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Vilkuna, Kustaa. 1980. Pearl Fishing in Finland and Surrounding Areas. *Ethnologia Scandinavica*. 133–151.
- Äimä, Frans. 1919. *Astevaihtelututkimia. 1, Lapin murteiden välisiä konsonanttivaihteluita*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 45. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.